

ПОЛІСЬКИЙ ОБРЯД «ЩОБ ВІЙНА ЗАКІНЧИЛАСЯ» В ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСАХ АНДРІЯ ШКАРБАНА

Галина ЛОЗКО

orcid.org/0000-0001-5865-7556

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: svaroh_7@ukr.net

Анотація. Здійснено релігієзнавче дослідження народного обряду «Щоб війна закінчилася», записаного українським етнографом Андрієм Шкарбаном у 1997–1999 роках у селах Київського і Житомирського Полісся. Розглянуто структуру, елементи, символіку, вимоги до його учасниць, ритуальний хліб та священне значення обряду. З огляду на актуальність цієї народної традиції під час довготривалої російсько-української війни запропоновано способи відновлення (реставрації) обряду та необхідність подальшого його дослідження етнологами, релігієзнавцями та істориками.

Ключові слова: обряд «Щоб війна закінчилася», ритуальний хліб, Друга світова війна, Андрій Шкарбан, Київське Полісся, Житомирське Полісся.

Постановка проблеми. Київське Полісся з етнографічного погляду доволі докладно досліджене численними етнографічними експедиціями як за радянського часу, так і за незалежної України. Щоправда, не завжди матеріали досліджень культурної спадщини були опубліковані, значна частина їх, ще не оцифрована, лягла на полиці різних інститутських архівів, а частина зберігається у приватних збірках етнологів [3, с. 963] та й досі очікує на свій зоряний час, коли українське суспільство отримає до них доступ. Чимало української етнологічної документації взагалі перебуває в архівах північного сусіда і може бути втраченою. А тим часом у духовній культурі поліщуків збереглося багато реліктових явищ, які треба рятувати терміново.

На початку 2000-х років один із учасників історико-культурної експедиції Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій Андрій Шкарбан

передав нам частину свого рукописного архіву з метою подальшої публікації. В той час ми готували до друку збірку народних молитов та замовлянь, отже, розраховували використати відповідні автентичні тексти. В архіві були записи інтерв'ю з мешканцями Чорнобильської зони переважно лікувально-знахарського змісту. Матеріали польових досліджень А. Шкарбана написані від руки з обох боків паперу, упорядковані в картонну папку. Усі інтерв'ю мають заголовки та ретельно паспортизовані за етнографічними правилами з позначенням імен, по батькові та прізвищ респондентів, зазначенням їхнього віку, місця проживання, дати запису та ін. Найбільше текстів «лікувальної магії» (народні назви хвороб, замовляння, рецепти приготування цілющих засобів із трав, коріння, глини тощо), проте багато словесного матеріалу носить синкретичний язичницько-християнський характер, отже, для нашої мети (пошук

саме язичницької автентики) він виявився малопродатним. Та серед усього іншого увагу привернув обряд «Щоб війна закінчилася», що, безумовно, має найдавніше походження. До цієї теми етнографом включено інтерв'ю з вісьмома респондентками, які були учасницями обряду або особисто спостерігали його. Згадується 19 сіл Київського і Житомирського Полісся, у тому числі й місто Чорнобиль (1942–1944), через які проходила обрядова хода зі священним хлібом.

У додатках до статті публікуються лише дві оповіді, відібрані з вісьмох, які, на наш погляд, є найбільш інформативними.

Нині у зв'язку з російсько-українською війною ця робота виявилася надзвичайно актуальною. Вона цілковито узгоджується з прикладним дослідженням НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка за темою НДР «Матеріальні й духовні втрати населення Українського Полісся внаслідок російсько-української війни та їх подолання».

Висловлюємо вдячність досліднику Андрію Шкарбану за цей важливий та цінний фактографічний матеріал, що може послужити основою для подальших досліджень і реконструкції такого глибинного етнокультурного явища, як обереги та обряди для відведення лиха (народна апотропеїчна магія). До цього ж типу явищ належать і осучаснена традиція колективного вишивання великого рушника-оберега України та інші близькі за змістом і формою заходи, що вже під час російсько-української війни здійснювалися різними культурологічними організаціями. Подібні обряди сприяють єдності народу та збереженню національної ідентичності. Вони також можуть послужити науковою основою

як для релігійних організацій, так і для написання сценаріїв з історико-туристичної діяльності з метою відтворення давніх традицій поліщуків, а також для відображення в творах мистецтва, кінематографі тощо.

Аналіз джерел та методологія досліджень. Значну джерелознавчу роботу з вивчення Українського Полісся представив Ігор Гілевич (кафедра етнології Львівського національного університету імені Івана Франка), який, зокрема, зазначив: «Етнографічний матеріал, зібраний українськими та іноземними народознавцями впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., лише частково залучено до наукового обігу, а значна його частина залишається й досі в рукописах, <...> в архівах двох провідних народознавчих осередків України зберігається лише частина польових матеріалів польських експедицій 1940–2000-х років, інша ж – у приватних збірках етнологів» [3, с. 963]. Матеріали ж постчорнобильських експедицій, як повідомив науковець, зберігаються «в архіві Інституту народознавства НАН України (за перші кілька років) та архіві ДНЦЗКСТК» [3, с. 963–964]. Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (ДНЦЗКСТК) створений у 2007 р. у Києві.

Війна, як це не дивно, в етнологічних дослідженнях посідає незначне місце порівняно з господарством, побутом, житлом, одягом, транспортом, знаряддями, календарем, міфологією та ін. Відомості про війну як біду, загальне лихо, всенародну катастрофу переважно подають у зв'язку з народними прикметами, снами, природними явищами, так само як і неврожай, голод, пожежа, мор (епідемія) тощо. Етнографи фіксують прикмети,

що віщують настання аномальних явищ природи або соціальних потрясінь, в т. ч. війни [7, с. 407–408], рідше подають доволі архаїчні замовляння від ворожої зброї, «наузи» (обереги від «ратної зброї»), військові амулети (наприклад, золота сережка в одному вусі) [7, с. 106], які побутували ще у Давній Русі. Попри те, що військова тематика присутня ще в колядкових та весільних текстах дохристиянської доби, що відзначали чимало наших етнологів та істориків (М. Грушевський, О. Воропай, С. Килимник, В. Шаян та ін.), сучасні етологи майже не вивчали проблем війни під етнологічним кутом зору, за незначними винятками. Тому М. Бех стверджує: «Грунтовне дослідження *мілітарних культурно-історичних традицій українців* і сучасного їх побутування є одним із пріоритетних напрямів для сучасної етнологічної науки» (курсив наш. – Г. Л.) [1, с. 42]. Цитуючи польського антрополога Роберта Бороха, М. Бех зазначає, що сучасні мілітаризовані суспільства, до яких у наш час можемо віднести й РФ, «до культури та її продуктів ставляться як до поля бою» [1, с. 43]. Очевидно й те, що українці доходять таких висновків із великим запізненням.

Серед етнологічних досліджень означеної тематики вигідно вирізняється наукова монографія О. Найдена «Образ воїна в українському фольклорі», де докладно розглянуті семантичні та образні аспекти фольклорного типу воїна, його витокові (доісторичні) риси-архетипи, а також війна як подія, що є «історично неминучим екзистенційним явищем» [6, с. 5]. Автор насамперед наголошує на войовничих сутностях головних слов'янських богів Сварога і Сварожичів: Перуна, Радегаста, Дажбога,

Свантевита, у храмах яких зберігалися бойові знамена, зброя, щити, біля яких ворожили про майбутні військові справи, складали присяги й обітниці, освячували мечі перед походом [6, с. 16–17]. Наш початковий літопис також оповідає про те, що автентична віра Русі служила найвищим моральним авторитетом і водночас «судом божим»: біля кумира Перуна воїни складали свою зброю і присягали на вірність воєначальнику, клялися дотримуватися міжнародних угод тощо [6, с. 26, 29–30].

До джерельної бази, без сумніву, належить колективна наукова праця «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів». Як повідомляє М. Бех, «це унікальне видання фольклорно-етнографічних записів (багатотомник, за редакцією доктора історичних наук, академіка НАН України Г. А. Скрипник) виконане в електронному та паперовому форматах» [1, с. 45], зокрема, саме висвітленню культури повсякдення в умовах сучасної російсько-української війни присвячено 12-й том [4].

Серед досліджень апотропеїчної магії існує чимало праць про народні обереги, амулети, символи, проте майже не знаходимо відомостей про народні *захисні обряди*, окрім побутового «хресного знамення» перед виряднанням на війну, що, звісно, вже позначене ентропією та доволі пізньою семантикою. На тлі такого незначного дискурсу фактографічний матеріал історико-культурної експедиції Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій, зокрема і записаний А. Шкарбаном у поліських селах Житомирської та Київської областей «Про обряд «Щоб війна закінчилась»,

виявляється реліктовим явищем української культури, а отже, особливо цінним, та становить наукову новизну.

Комплексно застосовуються такі наукові методи: аналітичний, порівняльно-історичний, описовий (оцифрування усної історії), реконструкції етнографічних явищ.

Мета статті – ввести в науковий обіг досі маловідомий історико-етнографічний матеріал про обряд «Щоб війна закінчилася» та релігієзнавче дослідження його семантики, дійових осіб, духовно-культурного значення для ймовірного відновлення і використання наукових результатів у стратегії розвитку національної культури і туризму в повоєнній Україні.

Виклад основного матеріалу. Українській етнографії відомі деякі народні обряди, що їх можна було б класифікувати як *апотропеїчну магію*: прогнання смерті («гонити шуляка»), оборювання плугом села проти епідемій чуми та ін. Як писав С. Килимник, «в XIX сторіччі під час холери та чуми в Україні також обходили села з хресними ходами та молитвами – охоронними «від болів, недуг та поветрій». Більше нічого не дійшло до нас про ці обходи, крім коротких і неясних речень» [5, с. 88–98].

Термін «апотропей» використовується в етнографії, археології, мистецтвознавстві та ін. Апотропеїчна магія, або *апотропей* (від гр. ἀποτρόπαιος – «відводити біду») – магичний ритуал, а також предмет, призначений для прогнання злої сили, біди, смерті. Має оберегове значення. Може здійснюватися з використанням церемоній, заклинань, кругових обходів, молитов, співів тощо. В. Шевченко у «Словнику-довіднику з релігієзнавства» зазначає, що семантика

слова «апотропей» вказує на *відвернення від чогось, зміну напрямку*. Причому ілюструє це твердження прикладом зі Стародавньої Греції, де таку апотропеїчну роль виконували жертовна «вівця, яку під співи гімнів приносили у жертву богам, а також і самі ці гімни» [9, с. 31].

Обряди «Щоб війна закінчилася», «Щоб настав мир», «Щоб не було війни», «Щоб мир був», як їх називають самі учасниці, зустрічаємо чи не вперше. Про учасника експедиції А. Шкарбана, від якого отримали цей етнографічний матеріал, відомо, що ключовою темою його досліджень була народна медицина українців, про яку він публікував статті у різних етнографічних збірниках, як от «Полісся України» [10; 11], та газеті «Народний лікар України» (на жаль, з 2015 р. перестала виходити, проте не закрита, отже, є надія, що вона може відновити свою діяльність після війни). У той час, коли відбувалася робота експедиції, А. Шкарбан був співробітником Музею народної архітектури та побуту у Львові [2, с. 10–11], нині відомого ще як «Шевченків Гай». Його сфера наукових інтересів зосереджувалася на народних лікарських знаннях, зборі народознавчої інформації, в тому числі опитуванні народних цілителів, зілейниць, знахарок, шептух тощо.

Зі зроблених А. Шкарбаном етнографічних записів довідуємось, що обряд прогнання війни (як факт поліської історії) відбувався три рази упродовж 1942–1944 років. Через психологічну травму і фізичну втому народу внаслідок війни, як розповіли учасниці чи свідки цього обряду, «два годи побула війна да бачать, що война не кончаецца, то носили хліб». Отже, народні знахарки вирішили провести обряд прогнання війни, вочевидь

ці обряди організовували старші жінки. Обряд суто *матріархальний*, у ньому брали участь лише жінки: «Жінки. Іменно жінки. Не чоловіки, жінки» (Х. Красноус). Для магічного дійства треба було, щоб ритуальну хлібину випікала вдова. Нести хлібину доручалося дівчинці-малолітці («чистій», незайманій), як правило, їй допомагали старші, бо нести треба було від села до села (від трьох, семи і більше кілометрів), але дівчинка-підліток була головною в обряді. Ходу супроводжували дві дівчини старшого віку (16–18 років) і жінки, які були в шлюбі з одним чоловіком. Такий чітко визначений статус учасниць, за народним уявленням, мав забезпечити успіх обряду. Ритуальна чистота учасниць дійства відома в багатьох давніх релігіях (пор., римські весталки, жриці вогню); як і в народно-побутових звичаях українців, незаймані дівчата наділялися великою священною силою, необхідною в деяких обрядах. Такою самою силою народ наділяє й вироби, створені дівчатками, як «перше прядиво дівчинки», «перша вишивка», віночок, сплетений дівчинкою (як у цьому обряді з хлібом).

Хлібина мала бути кругла (без ніяких знаків, хрестів, зірок тощо), влітку її прикрашали віночком з польових чи лісових квітів (оповіла Є. Матрошилова). В обряді обов'язкова присутність вогню (запалювали великі свічки з обох боків хліба, які горіли, поки відбувалася молитва, далі свічки гасили і хліб переносили в інше село). Іноді було по три свічки, причому одну встромляли в хлібину, а дві інші стояли по боках. Якщо свічки несли запаленими і вони згасали, то нічого не робили, а знову запалювали вже перед передаванням хліба. Принесений у село хліб віддавали місцевій

громаді. В кожному селі обирали вдову, яка мала спекти свій хліб і передати його наступним учасницям, тоді хода продовжувалася вже з цим новим хлібом. Принесений у село святий хліб селяни потім ділили між людьми і споживали. Отже, в обряді є елемент *апотропеїчної жертви*, розподіл і причастя до священного, що, за язичницьким уявленням, мало забезпечити «новий стан світу», тобто відвернути війну і повернути мирне життя. Про апотропеїчність жертвовної хлібини свідчать також інші елементи обряду: прикрашання хлібини віночком із квітів (причому виплітала віночок дівчинка), несення її на рушнику «чистою» дівчинкою (пор., *весталка*), обов'язкова присутність вогню (свічка) в момент передачі хліба.

Обряд зазвичай розпочинався рано-вранці: «Рушали ми дуже рано. Так, це ж дуже далеко. До Глінки треба було йти, тоже з нашого села кілометрів сім, мабуть. А потім із Глінки до Корогодю Великого також багато кілометрів» (М. Старовойт). У дорозі хліб несли по черзі («перемінялися»). Деякі інформанти повідомляють, що перед початком обряду вони разом з іншими людьми з села, запаливши свічки, молилися. Іноді це відбувалося в хаті вдови або в якійсь іншій хаті, що виконувала роль церкви чи молитовного будинку (треба так розуміти, якщо обряд відбувався в холодну пору року); подекуди перед в'їздом у село були встановлені хрести, біля яких ставили стіл, застеляли його рушником і запалювали свічки, там і відбувалася передача хліба. У деяких селах це відбувалося біля школи або просто на вулиці, де встановлювали стіл. Прикметно, як згадується, що «принесли якесь письмо святе. Це святе письмо переписали в

трьох екземплярах і ми понесли в три села. <...> В Замошшя, там були старовіри, то там не пішли, ми пішли в Глінку» (М. Старовойт). Вочевидь обряди здійснювалися в народно-православній традиції (язичницько-християнський синкретизм). Текст молитви не вдалося дізнатися, хоча його переписували і залишали в тих селах, куди приносили хліб. Перед початком ходи також виконували церковну пісню, «співали молитвенные песни» (М. Безнощенко).

У поліських селах церков тоді майже не було, тому, як повідомляють респонденти, збиралися в молитовній хаті (зазвичай хата когось із селян), ці молитовні гуртки називали «кружок» – гурт літніх жінок, які збиралися разом для моління (Х. Красноус). Церква була лише в Чорнобилі, туди в 1944 р. також занесли цей хліб для молитви, на якій були присутні всі люди: «А потім пішли всі в церкву. В нас же там церква в Чорнобилі була. Там церква в нас святого Іллі» (О. Колотій).

У селі Лельов та в Чорнобилі хлібину обносили навколо поселення (як це робилося зазвичай під час епідемій чи епізоотій): «І обходили село. – Обходили село вони? – Да. Щоб закончилась війна. – А як обходили, не пам'ятаєте? – По часової стрелке» (О. Колотій). Отже, обхід села, якщо він відбувався, здійснювали «посолонь» (за видимим «рухом сонця»). Про те, що обряд 40-х років проходив до самого кордону, оповідає У. Пекарська: «А потом дальші вони несуть уже в дальші села. Несуть аж до самісінької границі. Де вже не перепускають з хлібом, то там передають хліб і дальші пішов. – До границі куди? До Польщі? – Туди, куди війна ішла. До Польщі. До Польщі...». Отже, напрямок

обрядової ходи «прогнання війни» здійснювався туди, звідки війна прийшла, як повідомляють респондентки, – «зі сходу на захід». Судячи з цього повідомлення, сучасна реконструкція обряду має враховувати, що в наш час війна прийшла зі сходу, отже, її «прогнання» треба робити із заходу на схід, до самого російського кордону, і, ймовірно, далі в колишніх українських селах, якщо була б така можливість.

Оскільки для ландшафту Полісся, та ще й у воєнний час, було характерне бездоріжжя, повені, іноді учасницям обряду доводилося долати відстань між селами за допомогою човна. Про ритуальні тексти є лише кілька повідомлень від трьох інформаторів: «А вони щось казали? Звертались до людей? – Аякже: «Просіть Бога, щоб війна кончилась. Скольки вже ж вона буде дліще?». Да. І було ще в їх п'єсма Господне. – Читали вони п'єсма? – Читали і нам передали. І ми дальше». «А моя баба з другими бабами понесли в Старосілле. Через реку переїхали лодкою і понесли. Вп'ятьох. <...> Просілі Бога: «Господі! Вже дай тиху мирну жисть!» (Х. Красноус). «Дак спевалі: «Мир узять, а врагов разогнать!» (М. Кравченко).

Цікаво, що (мабуть, після визволення) в селі Залісся люди доповнили обряд тим, що в ньому взяли участь хлопчики: «А для того, щоб мир, хлопчики невеликіє, лет по десять, кричали. На палиці хусточка зав'язана і кричали: «Мір! Мір уже буде! Мір буде!» (М. Кравченко). Це, ймовірно, був уже стихійно доповнений обряд, в якому хліб навіть перевозили машиною: «Да. Хлібину і клалі на машину. Щоб мир. А тіє платочки, як одо платок, на палку, рожка так. І одін стоїть і несе, тільки не дівка, а хлопчик. Несе ту

палку коло хлібини, щоб був мир. – *А машина яка?* – Воєнна машина. Транспортør ішов. Да молодіє хлопчачи лет по дванадцять» (М. Кравченко). У цьому ж селі також придумали класти рушники на хліб, причому кожен, хто хотів, додавав свій рушник, потім ці рушники передавали в школу чи місцевий музей. Тут, ймовірно, маємо справу не стільки з ентропією обряду, скільки з накладанням двох подій: у пам'яті респондентки поєдналися події різного плану або обряд «Щоб війна закінчилась» збігся із подією визволення села від німців та участю у святкуванні військовослужбовців, у т. ч. з використанням військової машини.

Висновки. Насамперед маємо документальне свідчення історичного факту обряду та етнографічну фіксацію духовно-культурного явища: на Поліссі у 1942–1944 роках проводилися народно-звичаєві обряди «Щоб війна закінчилась», «Щоб не було війни», «Щоб настав мир», «Щоб був мир», які можемо віднести до архаїчної апотропеїчної магії.

По-друге, обряд «Щоб війна закінчилась» мав велике всенародне значення, оскільки був пов'язаний із життєво важливими цінностями для всього народу України, а отже, потребував чимало суспільних зусиль для його підготовки і виконання.

По-третє, обряд має всі ознаки матриархальної духовної практики, притаманної в давні часи дохристиянській традиції, пов'язаної з ритуальною чистотою учасниць, хоча вже з пізнішим вкрапленням елементів християнської церковної літургії (церковний спів, занесення в церкву обрядового хліба тощо).

По-четверте, народний обряд «прогнання війни» у відродженому вигляді стає надто актуальним у наш час, коли

російсько-українська війна затяглася вже майже на 11 років; його цінність важлива як для релігійних організацій, так і для туристично-культурологічних товариств та української духовної культури загалом.

По-п'яте, відомості про обряд «Щоб війна закінчилась» потребують подальшого дослідження, доповнення фактографічними та аналітичними матеріалами, їх комплексним осмисленням українськими етнологами, релігієзнавцями та істориками.

ДОДАТКИ

Польові матеріали в записях

Андрія Шкарбана

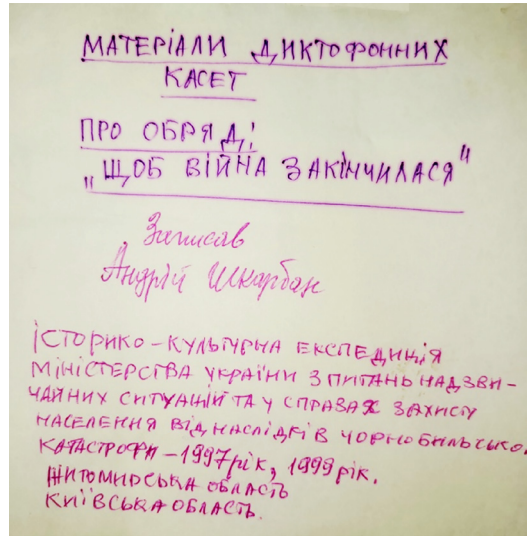
Зауваги. Польові записи А. Шкарбана ретельно паспортизовані за вимогами, що існували до 2012 р.: названі прізвища, імена та по батькові респондентів, також деякі прізвища інших учасниць були названі самими респондентами в інтерв'ю. Згідно із законодавством України у сфері захисту персональних даних (2012) деякі етнологи при публікації польових матеріалів пропонують усі прізвища респондентів подавати умовно під літерою N, при цьому залишаючи доступною іншу важливу інформацію про вік, освіту, рід діяльності опитаних. Проте за домовленістю з респондентом вважається прийнятним подавати прізвище, ім'я (або ініціали), як це подано в сучасному виданні ІМФЕ ім. М. Т. Рильського за 2024 рік [4]. У цій статті прізвища респондентів подані повністю, оскільки дати народження опитаних охоплюють 1914–1935 рр., отже, їхній вік нині мав би бути понад 90–100 років. У дослідженні опрацьовано і використано всі вісім інтерв'ю, які були надані безпосередньо А. Шкарбаном та на основі

яких здійснено упорядкування даних і аналіз фактографічного матеріалу; тут для зразка представлено лише два з них як найбільш інформативних. Курсивом подані запитання А. Шкарбана та його уточнення в дужках.

1. Обряд «Щоб війна закінчилася»

Респондент: Пекарська Уляна Кузьмівна, 1929 року народження, 4 класи, українка, шептуха. Село Болярка Олевського району Житомирської області.

- Це щоб війна закінчилася?
- Да. Да. Да.
- А в якому це році було?
- Це було десь у сорок третьому (1943 рік. – А. Ш.) – сорок четвертому (1944. – А. Ш.) І як війна вже була, два годи побула війна да бачать, що война не кончаецца, то носили хліб...
- І у вашому селі так проходили?
- Прохо... Я сама лічно носила три рази хліб. Була дівочка. Брала дівчаток, которіє такіє, знаєте, дівки...
- Ще дівки вони.
- Дівки, що ще дівчина. Знаєте? Знають люди, шо це ще дівчинка. Це ще вона, як той каже, не грішна нічим.
- Це самі дівчата несли?
- Словом, мені доверяют хліб, хоч я мала, то щоб в руки хліба. Свічка на хлібі і веноч. І на рушнику я несу хліб. То я несла...
- То ви куди? Через село несли?
- Через село. Я з свого села несла в Кішін, несла в Лопатинчі і несла аж у Стовпінку.
- І це ви несли?
- Несла.
- А потім далі куди був шлях?
- А потом дальші вони несуть уже в дальші села. Несуть аж до самісінької границі. Де вже не перепускають з

Титульна сторінка рукописних матеріалів Андрія Шкарбана «Про обряд «Щоб війна закінчилася». Фото Г. Лозко

хлібом, то там передають хліб і дальші пішов.

- До границі куди? До Польщі?
- Туди, куди война ішла. До Польщі. До Польщі ...
- А хто це організував? Ви не знали?
- Не знали. Потому що...
- Це жінки, так?
- Це хліб приходив... Бог знає з кудова хліб. Кругла булка хліба.
- Ну це ви ці села назвали, то це ви знаєте, бо ви несли.
- Я сама лічно несла.
- А так тим дівчатам у тих селах знов передавали.
- Зо мною йшли две дівки провожають, старшіє. От із цієї хати, вона померла вже наша продавщиця. Із цієї хати жінка, вона заре на ноги не ходить. А я, то вони були старшіє дівчата. От та була мабуть, з 22-го года, ця з 24-го, а я була з 29-го, сама мала дівчинка. І я його несла. Весною я несла...
- Весною?

– І зімою я несла, і літом... Тричі...
 – *То це тричі так було?*
 – Тричі.
 – *Раз несли, потім і ще раз?*
 – Ага. Моя маті була вдова.
 – *Весною і коли ще було?*
 – І в зиму і літом... Летом. Несла хліб... Три дівчини... Тільки тії дівчата.
 – *Вінок з чого був сплетений?*
 – З цветов... Полевие, лесовие... Ну полевие цвети, колись. Там же ж у войну не садили, отако георгін ціх, до шось такого. А просто цвети різніє... Як хлібина.
 – *А рушник?*
 – А рушник просто полотняний... Колись що з колишнього...
 – *А ті дівчата двоє?*
 – І тіє дівчата так ішли... Люди, люди старіє, люди вибрали, щоб я... несла хліб. І я його переносила. Із схода сонця. Сонця. І приносили хліб до нас у село... Приносили хліб. В мене мама була вдова. І приносили цей хліб. Приносили і це решають уже на селі, чия дівчина должна нести хліб. І решили, щоб носила хліб я... То я була мала, отака, як знаєте, я з двадцять дев'ятого году... Ми приносим в хату, засвітчуєм свечку, свечка погорить і її потуш... а енту вже свечку там тушу... щоб не горіла. Ту свечку погашаєм і хліб переходить у друге село. І цей вже передаєцца, вже там тоже когото вибирають... То я йшла. Вже на утро збираюцца... Ну приговорають, кому нести хліб...
 – *Але дівчина, щоб була тільки дівчиною?*
 – Тіко дівчиною, щоб не була вона яка-небудь...
 – *І було три дівчини?*
 – – Тих не спрашують, хто вони такі (двох дівчат, які супроводжують,

старших. – А. Ш.). Це на мене поклада- лос, що я дівчина, як той каже, пробачте, чесна.

– *І які села ви пройшли?*

– Я у Лопатичі носила, у Кищін, і значить у Стовпик (Стовпинку. – А. Ш.).

– *Зі сходу на захід?*

– Він той хліб доходить до границі... саміє ціє, пограничніки, якіє-то там, оддадуть хліб і передавали на другий ко- нець на запад, туди, на Польщу.

28 липня 1997 року

(касета № 5, сторона «А»)

2. Обряд «Щоб війна закончилася»

Респондент: Матрошилова Євдо- кія Мефодіївна, 1921 року народження, с. Роз'їжджа Чорнобильського району Київської області, 7 класів, українка, шептуха. Село Аркадієвка Згурівського району Київської області.

– Ходілі од села до села. Спеклі бу- ханку хліба. На рушнику...

– *А хто пік?*

– Вдова.

– *Вдова? Повинна пекти вдова цей хліб?*

– Вдова.

– *А хто була ця жінка?*

– Її вже немає.

– *А яка ця хлібина була?*

– Отака. Хлібину спекли.

– *Кругла?*

– Кругла. Перенесли сім кілометрів.

– *Не було на ній ніяких... хрестиків? Чи зірочка? Просто кругла і все?*

– Кругла хлібина і сім кілометрів село було, дак в те село однесли.

– *А яке це село?*

– Корогод... Дак туди однесли. Дак їх уже тамека пошановані. Єсті вже, обі- дать дали і помоліліся. І теї хліб положи- лі і пошлі назад.

– *А куди положили?*

– Оддали до другої вдови... В Корогод... Показали, куда нести той хліб. Неслі, каже... хліб.

– Вдові принесли. То ця вдова мала дали передати? Чи як?

– А вони свій спеклі да дальше.

– А ця вдова повинна теж спекти?

– Ага...

– А цей куди дівали?

– Осталіся. Там разломали да поелі. Богу помолілись да поелі. Сестра це, недоросток сестра була. Да.

– А скільки їй було років тоді?

– Да років було з дев'ять чи десять.

Дак недоростка беруть, вдову і жонку, що за одним тільки вона чоловіком.

– Жила?

– Жила.

– Оце три жінки?

– Три жонки.

– А хто ніс хліб?

– Вдова несла хліб.

– А свічки були?

– А я вже вам і не скажу.

– А рушник?

– Рушнік був. На рушніку (хліб. – А. Ш.)... В Корогод.

– А у село ваше звідкіля?

– У село наше, Іллінці, три кілометри були.

– То з Іллінців принесли?

– З Іллінців туди, у наше село (Роз'їжджа. – А. Ш.)... З нашого села в Корогод.

– А з Корогода не знаєте куди?

– Не знаю куди.

– Хліб несли на рушнику, який купований, тканий?

– Купований, тканий...

– «Красний», ви кажете?

– Красний, усякіє тії бульи, візерунки... В сорок другому...

– В сорок другому році (1942 рік)

ходили оце, як сестра казала, на Корогод з рушником?

– Да. Да. Да. Це при немцах пекли хліб. Вдова пекла хліба, а брالی: така, що мужня жонка, що вона з одним чоловіком жила і недоросток. Її взяли. І втрох ходілі на це ж...

– Назвати їх можете?

– Одна Катя вдова.

– А прізвище?

– <...> Це вона мужня жонка. А моя сестра... Марія звали <...> Це недоросток, воділі за собою. Оддали хліб. Вона там з імі побула. Пішла. А тіє забрали. А в кого тей... Щоб война закончилася. Щоб тут у нас помолілісе да й туди пошлі... Самі старіє так моліліса. Пошлі ж на фронт усі мужчини. Дак вони молилис уже, щоб война закончилася.

23 серпня 1999 року

(касета № 9, сторона «А»)

3. Інформація про респондентів Андрія Шкарбана, які оповіли про обряд «Щоб війна закінчилася»

Безнощенко Марія Антипівна, 1928 р. н., на хуторі Немжер, переселена з с. Бички Чорнобильського р-ну, неписьменна, українка, шептуха.

Гараймович Віра Андріївна, 1927 р. н., в с. Нова Марківка Поліського р-ну Київської обл., 7 класів, українка, шептуха.

Колотій Ольга Остапівна, 1935 р. н., в с. Лелів Чорнобильського р-ну Київської обл., середня медична освіта, українка, оповідачка.

Кравченко Марія Федорівна, 1927 р. н., в с. Стечанка Чорнобильського р-ну Київської обл., 4 класи, українка, шептуха.

Красноус Харитина Данилівна, 1914 р. н., в с. Лелів Чорнобильського р-ну Київської обл., 4 класи, українка, оповідачка.

Матрошилова Євдокія Мефодіївна,

1921 р. н., в с. Роз'їжджа Чорнобильського р-ну Київської обл., 7 класів, українка, шептуха.

Пекарська Уляна Кузьмівна, 1929 р. н., 4 класи, українка, шептуха. Село Болярка Олевського р-ну Житомирської обл.

Старовойт Марія Давидівна, 1931 р. н., переселена з с. Роз'їжджа Чорнобильського р-ну Київської обл., оповідачка.

4. Поліські села, через які проходить обряд «Щоб війна закінчилась»

1. **Лопатичі** (Коростенський р-н Житомирської області. Входить до складу Олевської міської громади);

2. **Кишин** (Коростенський р-н Житомирської області. Входить до складу Олевської міської громади);

3. **Стовпинка** (Коростенський р-н Житомирської області. Входить до складу Олевської міської громади);

4. **Глинка** (зникле село в Україні, за 22 км від ЧАЕС, Іванківський р-н Київської області);

5. **Великий Корогод** (колишнє село в Україні, Іванківський р-н Київської області. До 1986 року належало до Чорнобильського р-ну Київської області, за 15 км від м. Чорнобиль);

6. **Малий Корогод** (ймовірно, старе село Корогод);

7. **Замоштя** (Замошня, раніше Замоштя – зникле село в Україні, за 22 км від ЧАЕС, неподалік впадіння річки Ілля у річку Уж, Іванківський р-н Київської області);

8. **Розсохи** (колишнє село, Іванківський р-н, Київська область);

9. **Карпиловка** (Карпилівка Київської обл., перевір або: Звягельський р-н, Карпилівка Житомирської обл.).

10. **Лельов (Лелів)** (Чорнобильський

р-н Київської обл. – колишнє село в Україні Іванківського району Київської обл., знято з обліку у зв'язку з відселенням мешканців унаслідок аварії на ЧАЕС);

11. **Чорнобиль** (місто на Поліссі, районний центр у Київській обл., після аварії на ЧАЕС – адміністративний центр зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення);

12. **Старосілле** (Коростенський р-н Житомирської обл. Входить до складу Лугинської селищної громади);

13. **Кашовка** (Чорнобильський р-н Київської обл. – стародавнє село за 12 км від Чорнобиля, залишене).

14. **Крива Гора** (колишнє село в Україні, яке було виселене через наслідки аварії на ЧАЕС. Іванківський р-н Київської обл.);

15. **Зимовище** (колишнє село в Україні, за 6 км від ЧАЕС та за 20 км від м. Чорнобиль, Іванківський р-н Київської обл.);

16. **Стечанка** (колишнє село в Україні, Іванківський р-н Київської обл., зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС);

17. **Іллінці** (за 30 км на захід від Чорнобиля, Чорнобильський р-н, нині Іванківський р-н Київської обл., у 1999 р. зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС);

18. **Красніца** (Стара Красниця – колишнє село в Україні, Іванківський р-н Київської обл., зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС);

19. **Залісся** (колишнє село в Україні, Вишгородський р-н Київської обл., зняте з обліку у зв'язку з відселенням мешканців внаслідок аварії на ЧАЕС).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех, М. Теоретичні та прикладні аспекти воєнної антропології. *Народна творчість та етнологія*. 2024. № 4 (404). С. 41–48.
2. Борисенко, В. Така житка...: *Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (на матеріалах етнографічної експедиції 1994 р.)*. Київ, 2011. 224 с.
3. Гілевич, І. Постчорнобильські експедиції 1993–2018 років на тлі польових досліджень Полісся України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 952–966.
4. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. Т. 12. *Культура повсякдення часів російсько-української війни / голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського*. Київ, 2024. 848 с.
5. Килимник, С. *Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні*. Вінніпер, 1957. Т. IV. 178 с.
6. *Літопис руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновець*. Київ, 1989. XIV+591 с.
7. Найден, О. *Образ воїна в українському фольклорі. Семантичні та образні аспекти*. Київ, 2005. 260 с.
8. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого. Том 1. Москва, 1995. 584 с.
9. Шевченко, В. *Словник-довідник з релігійознавства*. Київ, 2004. 560 с.
10. Шкарбан, А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / за ред. С. Павлюка, М. Глушка*. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина, 1995. С. 211–224.
11. Шкарбан, А. Народна медицина Київського Полісся. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / за ред. С. Павлюка, М. Глушка*. Львів, 1997. Вип. 1: Київське Полісся, 1994. С. 204–216.

REFERENCES

1. Bekh, M. (2024) Theoretical and Applied Aspects of Military Anthropology. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* (Folk Art and Ethnology), No. 4 (404), pp. 41–48. [in Ukr.]
2. Borysenko, (2011). V. *Such a life...: The Culture of Everyday Life of Ukrainians of Chernobyl Polissia (Based on the Materials of the Ethnographic expedition of 1994)*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
3. Hilevych, I. (2019). Post-Chernobyl Expeditions of 1993–2018 against the Background of Field Research of Ukrainian Polissia in the Second Half of the 20th – Early 21st Centuries. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Serii istorychna* (Bulletin of Lviv University. Historical Series). Special Issue, pp. 952–966. [in Ukr.]
4. Skrypnyk, H., ed. (2024). *Ethnographic Image of Modern Ukraine. Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials*. T. 12. *Culture of Everyday Life during the Russian-Ukrainian War*. NAS of Ukraine; M. T. Rylsky Institute of Fine Arts. Kyiv, 848 p. [in Ukr.]
5. Kilymnyk S. (1957). *Ukrainian Year in Folk Customs in Historical Light*. Winnipeg. Vol. IV. 178 p. [in Ukr.]
6. *Rus Chronicle. According to the Ipatian List*. Kyiv, 1989. XIV+591 p. [in Ukr.]
7. Naiden, O. (2005). *The Image of a Warrior in Ukrainian Folklore. Semantic and Figurative Aspects*. Kyiv, 260 p. [in Ukr.]
8. Tolstoi, N., ed. (1995). *Slavic Antiquities. Ethnolinguistic Dictionary*. Vol. 1. M.: International Relations, 1995. 584 p. [in Ukr.]
9. Shevchenko V. (2004). *Dictionary-Reference Book on Religious Studies*. Kyiv, 560 p. [in Ukr.]
10. Shkarban, A. (1999, 1995). *Materials on Folk Medicine of Zhytomyr Polissia. Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 2: Ovruchchina, pp. 211–224. [in Ukr.]
11. Shkarban, A. (1997, 1994). *Folk Medicine of Kyiv Polissia. Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Issue 1: Kyiv Polissia, pp. 204–216. [in Ukr.]

Summary

POLISSIA RITE «TO END THE WAR» IN THE ETHNOGRAPHIC RECORDS OF ANDRII SHKARBAN

Halyna LOZKO

orcid.org/0000-0001-5865-7556

Doctor of Philosophical Sciences, professor, lead research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: svaroh_7@ukr.net

The relevance of the research. From an ethnographic point of view, Kyiv Polissia has been studied in great detail by numerous ethnographic expeditions both in Soviet times and in independent Ukraine. However, the materials of cultural heritage research have not always been published. Meanwhile, the spiritual culture of the Polisschchuks has preserved many relic phenomena that urgently needs saving. Among the materials of A. Shkarban's field research, attention was drawn to the rite "To end the war", which is undoubtedly of ancient origin. The ethnographer includes interviews with eight respondents who participated in the rite or personally observed it. The author mentions 19 villages in Kyiv and Zhytomyr Polissia, including the town of Chornobyl (1942-1944), through which the ritual procession with the sacred bread passed. Nowadays, due to the Russian-Ukrainian war, this work has become extremely relevant. Such rites contribute to the unity of the people and the preservation of national identity.

The purpose of the article is to introduce into scientific circulation the still little-known historical and ethnographic material about the rite "To end the war" and the religious studies of its semantics, actors, spiritual and cultural significance for the possible restoration and use of scientific results in the strategy of development of national culture and tourism in post-war Ukraine.

Conclusions. First of all, we have documentary evidence of the historical fact of the rite and ethnographic record of the spiritual and cultural phenomenon: in Polissia in 1942-1944, folk-customary rites "To end the war", "For there to be no war", "For peace to come", "For peace to be", which can be attributed to archaic apotropaic magic were performed. The ritual "To end the war" was of great national importance, as it was associated with vital values for the entire people of Ukraine, and thus required a lot of social effort to prepare and perform. It bears all the features of a matriarchal spiritual practice inherent in the ancient pre-Christian tradition, associated with the ritual purity of the participants, although with a later introduction of elements of the Christian church liturgy (church singing, bringing ritual bread into the church, etc.). The folk rite of "expelling the war" in its revived form is becoming extremely relevant nowadays, when the Russian-Ukrainian war has been going on for almost 11 years; its value is important for religious organisations, tourist and cultural societies, and Ukrainian spiritual culture in general. Information about the ritual "To end the war" requires further research, supplementation with factual and analytical materials, and a comprehensive understanding by Ukrainian ethnologists, religious scholars, and historians.

Keywords: rite "To end the war", ritual bread, World War II, Andrii Shkarban, Kyiv Polissia, Zhytomyr Polissia.